

Оксана Стешенко

ТКАНИНА ЖИТТЯ

Ми не маємо завдання подати в цій невеличкій роботі біографію Михайла Старицького, бажаємо тільки по можливості схарактеризувати атмосферу, в якій зростали творчі сили письменника.

Минаючи пору буйного юнацтва і молодих літ з їх серйозною працею і жартами, театральні вистави, аматорські в приватних приміщеннях і прилюдні в оперовому театрі «Андріпіада», про яку багато писалось,— переходимо до тих часів, коли Михайло Старицький уже цілком віддався літературній роботі.

1863 р. Михайло Старицький одружився з сестрою Миколи Лисенка, Софією Віталіївною, а 1865 р. оселився в Києві на постійне життя.

Все життя своє з молодих літ Михайло Старицький тяжко слабував, хвороба серця набирала щодалі більш загрозливого характеру, і лікарі вирадили М. П. на рік на Поділля, у Могилів, як пише Старицький у своєму листі до Драгоманова — «на вольный воздух», але вже 1870 р. він повертається знову до Києва і з головою поринає в літературну і громадську роботу. Перша половина 70-х років — це був розквіт українського громадського життя. «Стара громада»¹ зорганізувалася знову на більш сталих засадах.

Мало не щосуботи у Старицьких збиралася «Стара громада».

Про ці зібрання «С. Г.» писалось вже не мало; подамо тут ще кілька свідочств сучасників, що характеризують і напрямок і зв'язок «Старої громади» з іншими революційно-демократичними угрупованнями. В «Словаре революционных деятелей» 70-х рр. читаємо:

«Старицький М. П. дворянин, проживавший в 70-х гг. в Киеве. Обыскан в 1878 г. в связи с делом об убийстве полковника Гейккинга. По показаниям Велидинникова, принимал участие в делах об-ва «Старая громада» и находился в близких отношениях с земцами-конституционалистами. Был близок

¹ «Стара громада» — перші роки свого заснування просто „Громада“. Заклалася вона на початку 60-х років. Це було об'єднання поступової української молоді, що працювала в Київських недільних школах та поступових поляків-українців, що через свої демократичні „хлопоманські“ переконання відійшли від к. „Гмін“ і прилучилися до української громади. Серед них були імення, що потім визначилися великими науковими роботами: Драгоманов, Житецький, Чубинський та ін. В. Б. Антонович дає в своїх спогадах докладні відомості про польські гміни, студентські земляцтва, що в кінці 50-х років заклалися в Київському університеті.

З часом, коли в Києві позакладалися й інші українські громади, ця перша громада дістала назву „Старої громади“. З цією назвою вона існувала до останніх своїх днів.

Про „Стару громаду“, її історію та характер її напрямків писалось багато. В ній завжди виділялося дві течії: поміркована і ліва. М. Старицький належав до лівої.

с Драгомановым и, по показаниям арест. Богославского, занимался переводами революционных сочинений на украинский язык».

Рябінін - Скляревський так характеризує діяльність «Старої громади»:

«На початку 70-х років громада склалася, зорганізувалася і зміцніла. Але треба зазначити, що багато осіб з її складу самі добре не знали, до якої саме течії вони належать,—чи до російської народницької, чи до української, чи до соціалістичної взагалі. Але якраз цей брак виразного розгалуження сприяв більшому з'єднанню всіх громадян на загальнореволюційному фронті, який вони ще не зовсім ясно розуміли»¹.

Про зібрання «Старої громади» ми знаходимо деякі відомості в спогадах С. Н. Щербіні:

«Були на ньому не тільки українофіли, але і Желябов, Гернет та інші, також Кривцов і Южаков».

Велєдницький, що жив 1873 р. в Києві, в приміщенні М. Ковалевського, в своїх свідченнях оповідає, що домівка М. Ковалевського за тих часів була ще місцем, де відбувалися зібрання українофільської партії; тут бували Драгоманов, Зібер, Чубинський, Старицький, Беренштам та інші видатні українофіли².

Нових членів приймали до «Старої громади» відкритим голосуванням, при чому досить було одного голосу проти, щоб обрання або відкладалося або зовсім відхилялося. Завдяки такій розважності під час обрання членів, протягом всього часу існування «Старої громади» в ній не знайшлося жодного зрадника³, проте «всевидюче око» адміністрації пильно, назирцем доглядало за діяльністю «Старої громади» і за її членами. Генерал-губернатор Чертков називав її «центральною комітетом української партії»⁴.

1873 року 13 лютого засновано в Києві «Юго-Западный отдел императорского русского географического общества». В це товариство, за приводом Драгоманова та Чубинського, ввійшли всі організовані в «Старій громаді» українські сили, і це товариство стало легальним виявом нелегальної діяльності «Старої громади». Українці забирають в свої руки «Київський Телеграф»; фактичним редактором його стає М. Драгоманов. Організуються вистави українські, спочатку в приватному приміщенні Ліндфорсів; для них вистав пишуться й нові театральні п'єси — «Чорноморці», «Різдвяна ніч» тощо. Згодом вистави переносяться до оперового театру і т. д.

О. О. Русов у своїх спогадах так характеризує діяльність «Старої громади»:

«Припоминая тепер все, що зроблено було одним-двома десятками людей за першу половину 70-х годов, я изумляюсь той продуктивности, какую они осуществляли, обнаруживая недюжинные таланты. Издание сказок и чумацких песен, собранных Рудченком, мелодий песен, записанных и орижированных Лысенком, продолжение издания тех пословиц, какие были собраны Номисом и изданы раньше, организация Юго-Западного отдела Географического общества, а при его помощи однодневной переписи г. Киева, постановка на сцене оперы «Різдвяна ніч», текст которой составил один членом громады, а музыку написал другой, издание трудов отдела Географического общества».

¹ Рябінін - Скляревський. «З револ.-українського руху 1870 р.»— «Україна», 1926 р., кн. V, стор. 117—137.

² «Зрадник революційних організацій, свідчив на слідствах та політичних процесах».— О. Рябінін-Скляревський, «З револ.-укр. руху 1870 р.»— «За сто літ», стор. 154.

³ Праці Укр. наук. інституту, том XXXVII. Архів М. Драгоманова, том I, стор. 348—349.

⁴ Там же.

ческого общества,— эти и многие публично-общественные акты обсуждались сначала на тайных собраниях тесного кружка Громады, а затем уже выходили на свет божий»¹.

І далі:

«Надумалась Громада издать «Кобзаря» Шевченка, посылает меня к его братьям Миките и Осипу; я еду, привожу в Киев старшего, заключается договор и совершается купчая крепость. Записываю я думы и песни Вересая,— и они появляются в печати. Отправляет меня Громада в Прагу печатать «Кобзаря»,— я еду, и не только печатаю его с воспоминаниями Костомарова, Тургенева, Полонского и Микешина, но даже исхлопываю для Громады право перевоза первого тома в Россию»².

Таку ж характеристику діяльності «Старої громади» бачимо в спогадах про Ю. Ю. Цвітковського³. «Стара громада» постановила, щоб Драгоманов видавав за кордоном «Громаду» і взагалі всі статті і брошури на загальноукраїнські теми. Всі публічні виступи членів Громади обмірковувано на її засіданнях; до її компетенції належали організація добровольчих батальйонів на допомогу повстанцям герцоговщинцям, керування «Киевским Телеграфом», Географічним товариством, стосунками з революційними партіями і т. д.

У всіх цих заходах М. Старицький, як ретельний член Громади, брав найдіяльнішу участь, але поза тим була в нього ще й власна літературна й видавнича праця. Про неї пише він сам Драгоманову:

«1872 г. 20 сентября... Ты знаешь, ведь меня послали на Подолию на вольный воздух. Для такого калеки, впрочем, ни воздух, ни Подолия не сделали ничего. Бросил я тот паршивый Могилев и хозяйство, которого я и весть то не мог, да вот и приехал дожидать в Киев... Впрочем ты такие не думай, чтобы я совершенно сложил руки... За прошлую зиму окончил я перевод сказок Андерсена; на первое издание их будет 32, выбрал более подходящие... После этой книжки думаю издать переводы свои, сербских дум, чешских и польских поэтов и т. д. Наберется листов на 10. А затем не знаю: приступить ли к Робинзону (я впрочем был бы более охоч не переводить, а переложить на свой кштат) или к чему другому, как ты посоветуешь?»⁴

Далі йде характеристика свого гурту («Ст. гр.») й молодшого покоління; головну нестатковість його М. Старицький добачає в тому, що «нет между ними пророка»:

«Мы вот корпим над изданием дум, да как то не приведем их к концу: нет рук, да и задались чересчур хитроумными замирами. Хоть бы как-нибудь да издать, а то сидим пока кто-нибудь другой не выдаст. Но думы, несмотря на свое громадное значение,— мертвечина, и на них молодое поколение не подденешь; ему нужно живого слова, живых интересов. Это может дать только журнал или газета. Потребность в своем органе с каждым годом все

¹ «Украинская жизнь». 1913 г. № 10. А. А. Русов. «Как я стал членом Громады», стор. 46.

Русов Олександр Олександрович (1847–1915) учителював у Златополі на Чернігівщині, а потім в Київ. гімназіях. 1847 р. його за «непорозуміння» з директором 1 гімназії Андріяшевим звільнено. 1875 р. з дорученням «Ст. гр.» виїхав до Праги керувати виданням «Празького Кобзаря». 1876 р. повернувся до Києва, потім переїхав до Чернігова, де працював як земський статистик. З кінця 1880 р. редагував у Києві ліберальну газету «Труд», в 1882 р. повернувся знову до статистики, працюючи в Херсоні, Одесі, Єлисаветі, Харкові, Чернігові, Петербурзі та Києві. Член «Ст. гр.», член осн. Київ. відділу Геогр. т-ва. (Архів М. Драгоманова, т. I, стор. 346).

² Там же, стор. 48.

³ «Украинская жизнь», 1913 г., 7–8 книга.

⁴ Архів Михайла Драгоманова, т. I, стор. 173.

больше и больше растет, и скоро появятся и на этом поле какие-нибудь Шульгины или Андриашевы, которые предложат обществу своего печення блюдо, а мы все будем чесать головы да ждать слухного часу, а в конце концов звериемо все на нашу долю щербату. Лет с десять и мы с тобой толковали все об этом журнале (себе у 1862-63 pp.), а между тем гора до сих пор и мыши даже не родила. Теперь вот пришла нам с Русовым не сколько нелепая и смешная мысль — двинуть эту идею. Видишь ли, денженок тысяч на шесть предвидится, можно собрать: с такими небольшими средствами здорового журнала затевать нечего и думать, но небольшую еженедельную политико-литературную газету, вроде «Недели», совершенно возможно».

Далі викладаються думки про напрямок газети та про те, що на чолі її мусить стати М. П. Драгоманов. Як відомо, цієї мрії про видання політико-літературної газети Старицькому не поталанило здійснити, вже аж напівті своїми власними силами він почав видавати альманахи «Рада», бажаючи ними альманахами замінити товстий журнал. Вийшли тільки I і II томи, далі ця видавнича діяльність була перервана тому, що М. Старицький став до організації українського театру. Але щодо видання своїх творів, то протягом цього часу аж до 1888 року ця видавнича діяльність не переривалась. Отже казки Андерсена були видані 1873 р., а 1874-го поодинокі казки видані окремими брошурами. Одриваючись часами від наміченого плану своїх перекладів з європейських і слов'янських поетів, Старицький пише театральні рецензії, оперету «Чорноморці», водевіль «Як ковбаса та чарка», оперету «Різдвяна ніч» (потім перероблену на оперу) і заходиться біля лібретто опери «Утопає на» та лібретто майбутньої опери «Маруся Богуславка».

П. Житецький в листі своїм до Драгоманова від 21-XI 1871 року пише:

«На сюжет вам указаний («Маруся Богуславка») лакомится Коля веселю, і єсть надежда, что Старицкий не откажется снизойти до лакейской роли либреттиста. Теперь же он скомпановал для Коли (Лисенко) I-е действие на основании «Майской ночи» Гоголя (осталось еще два действия). Можно ожидать пьесы букетно-весенней в легком роде»¹.

А своєю дорогою збиралася сила оригінальних та перекладних віршів.

«Не знаю я справді, що мені з моїми ліричними творами робити? — пише Старицький до Драгоманова: «Оце знов за літо набралось їх чимало та певно жодна цензура не пустить. Переслав я у Київ до Кониського всю поему «Мороз», аби він заслав її до цензури, але й досі ні від його, ні з Петера «ні вісті, ні прослушання»².

І далі в листі від 1877 року:

«Я тепер виготовував всі дрібні старі переклади з Байрона, Гейне, Міцкевича, Лермонтова, Некрасова та сербські ліричні пісні, що тут уже не пропустили, саме смирне. Книжка проте має вийти листів у 20. Побачимо, що Петрб. скаже?»³

Про ці ж переклади Старицького пише в листі до Драгоманова Ю. Ю. Цвітковський⁴ 9 грудня 1876 р.:

¹ Архів Михайла Драгоманова. Т. I, стор. 117.

² Там же, стор. 180.

³ Там же, стор. 181.

⁴ Цвітковський Юрій Юр'евич (1843—1913), український громадський діяч, член «Старої громади», член - основатель Георг. т-ва, брав діяльну участь у редакції «Киевский Телеграф». Викладав в Києв. кадетському корпусі (військова школа). Через свої переконання повинен був піти в одставку, потім учителював в Петр. кадет. корпусі. Архів М. Драгоманова, т. I, стор. 346.

«Относительно М. П. Старицкого сообщу вам еще то, что он, приехав в деревню, привез порядочный запас разных новых творив; очень много лирических весьма соответствующих минуте, издание которых было бы весьма желательно; но об издании их здесь нечего и думать, а надо издавать в Галиции или Вене и представить их в распоряжение Сичи и Академического кружка. Озаглавить их можно бы было — Родные мотивы. Но, кроме вновь привезенных, у Старицкого накопилось много и других работ. У него теперь мог бы состояться целый выпуск, довольно объемистый, стихов. Некрасов, другой — стихотворения Лермонтова и третий — сборник разных поэтов (Синюкомли, Мицкевича, Пушкина, Гейне, Байрона и др.). Эти три сборника, написанные в настоящее время, имели бы большое значение для нас, как доказательство для людей, высказывающих всякие сомнения относительно языка, что украинский язык совершенно способен к передаче самых классических произведений лучших поэтов Европы»¹.

Саме на цей період першої половини 70-х років припадає робота Старицького над перекладом «Сербських дум» та Шекспірівського «Гамлета». Розпочав він переклад «Гамлета» 1873 року.

«Я одібрав одну добрячу сербську книжку, — пише Старицький до Драгоманова, — та і в твоїй записав деякі думи хороші, ото я й сів перекласти її, щоб вставити в мій збірник і виповнити його. Переклав я листів на 10 друку, а той зупинив, бо якраз усі думи належать до Косового поля; думаю, що це загальне часу не більше як тижнів на два або три, а тут вийшло, що цензор держав мою рукопис більше двох місяців, — усе, бач, шукав там ультрамонтаства. Він просто дурний навіки, але поки не шкодить і твою рукопис сливе всю чисто пропустив: тільки каже, що раніше 2-х місяців нічого не пустить, щоб не подумали, «что я поверхностно просмотриваю». Оце вчора, на превелику силу, вирвав у нього рукопис і здав на друку, тепер викінчатися «Думи» за один місяць. А жіночкі пісні іще завтра понесу до цензури, і почну писати передмову, так що вся книжка буде готова не раніш як 10-го жовтня. Як напишу передмову, то тобі вишлю на перегляд»².

З тим перекладом «Сербських дум та пісень» набрався Старицький клопоту і чималого. Перш за все заборонено 2 частину, вона і пропала десь на віки³, та й з першим томом начувся він біди.

В листі від 2-го жовтня 1876 року Старицький пише знову Драгоманову:

«Але мені з тими «Думами» вийшло горе. Тількищо послав до цензора виготовану другу частину (пісні битові і жіночі) і до Антоновича «Історичний огляд», як несподівана кара, наче грім вдарив. Ше й цензор, падлюка, не від заднім числом пропустив... З передмовою така ж сама історія: не пускає по-українськи — хоч плач. Думає я, думаю, що діяти? Та наважився писати і так першу книжку — вона має і своє ціле, бо туди ввійшли всі історичні думи...

Ця перша книжка вийшла в 27 листів; друга мусила бути в 15 листів. Та передмова з оглядом листів 5. Те все поки лишилося»⁴.

¹ Архів Михайла Драгоманова, т. I, стор. 207—210.

² Там же, стор. 175.

³ Можна припустити, що цей 2-й том пересланий був Старицьким у Галичину і там десь зникнув. Принаймні в листі М. Лисенка до О. Барвінського читаємо: «Далєбі не знаємо, що і думати. Людям шлють свої праці, а вони по року держать не друкуючи, хоч би й перекладали сербські Гетьманця (псевд. Старицького). Добра річ з усіх боків, хоч би на сміх рецензії видрукувала хоч одну поему. Книжок, що запрошував, він ще не одібрав. Це хоч іно приміє образити і одіब्є охоту засилати». О. Барвінський. «Образки з громад. і письменства русинів», стор. 174.

Ще перший том не вийшов з друку, а вже вся чорна сотня заворушилася.

«На Старицького Юзефович з своєю кликою бажають звести політичну справу за його предисловіє до «Серб. дум»,—

пише В. Антонович до Людмили Михайловни Драгоманової¹.

Подія ця,—видання сербських дум та пісень,—зворухнула не тільки чорносотенців, а й українське широке громадянство. І Беренштам², і Цвітковський, і Лисенко, і Трегубів і ін. пишуть про це Драгоманову, бо й справа сталася щось несподіване:

«Тепер «кліка несамовита»,—пише М. Лисенко,—чогось кинулась до її това купувати³. («Серб. думи і пісні»). Кажуть, ніби хтось одурив їх, що в передмові там сепаратизм провадиться»⁴.

Трегубів Є. К. пояснює, за що саме заборонено «Думи»:

«Заборонені «Сербські пісні» Старицького за предисловіє,—первые строки предисловия, где сравниваются народности Сербская и Малорусская. До их выхода в свет к Литову многократно являлись Пепе, Горбун, Гигельман и прочие, желая их получить. Узнал, что цензор не дозволил продажи»⁵.

Халепа збилася не на жарт: почалися допити, «расследования» і прочая і прочая.

«А мене оце тягають по жандармеріях за передмову до «Дум», а навіть за посвяту (М. Драгоманову). Чорт їх бери, хай подавляться. Така думка кинути свій дорогий, рідний край та хоч раз дихнути вільним повітрям, ніже воно надихне не рабське сумирря перед падлюками, а міцне слово правди. Тут тепер така мерзота, що й дихати тяжко»⁶.

Цілу зиму на Старицького кувалися всякі різні наклепи і доноси:

«Скоро от нас поедет туда же (за кордон) и Гирлига (М. Старицкий). Ему здесь уж очень жутко. Его несчастного ни за что, ни про что освободят»⁷,—

пише Ю. Ю. Цвітковський Драгоманову.

Ці особисті неприємності збіглися з моментом ознаймування Емського наказу. Той наказ вдарив тоді тяжким громом усе українське свідоме громадянство. Разом з наказом заворушилися і всі «сوراتники» урядові, почалися «доноси», інсинуації, труси, арешти, тероризація громадянства. Ліквідовано Географічне товариство, припинено видання «Киевского Телеграфа» і т. д.

¹ Архів М. Драгоманова, т. I, стор. 175.

² Там же.

³ Беренштам Віліям Людвігович (1838—1904), син київ. банкіра, з курляндських євреїв, німецького виховання. Вчителював в Кам'янці-Подільському, а потім в Київ. військовій гімназії (кадет. корпус) з 1868 р. 1878 року, з приводу його українофільства, його переведено на ту саму посаду до Пскова. З 1879 до 1898 р. викладав в Петерб. кадет. корпусі, потім, до смерті, жив в Києві. Діяльний член «Старої громади», співробітник «Киевского Телеграфа» на чолі його українофільського напрямку, член-основатель Київ. відділу Геогр. т-ва. Архів М. Драгоманова, т. I, стор. 342.

⁴ Велика книгарня на Крещатику.

⁵ Архів М. Драгоманова, т. I, стор. 147.

⁶ Там же, стор. 184.

⁷ Там же, стор. 177.

Настрій громадянський з приводу цього наказу з'ясовує добре В. Бернштам в своєму листі до М. П. Драгоманова від 24 серпня 1876 р.:

«Я уже говорил выше об озлоблении,— оно всеобщее, у всех на уме, скажу я теперь, когда отправлю письмо верной оказией; все настроены к более интенсивному, более крайнему труду — и Коля (Лисенко), и Михаил Перстович (Старицкий — жарт за надзвичайно високий зріст), и Нечуй»¹.

Громадяни й справді загарливо взялись до роботи, та загарливо вибралися на влови і «завзяті» російського імперіалізму. «Высочайше утвержденная комиссия по украинофильской пропаганде» теж працювала «не за страх, а за совесть»; наказано було:

«немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского, как неисправных и положительно опасных в крае агитаторов, с воспрещением въезда в южные губернии и столицы, под секретное наблюдение»,—

сім директорам негайно виказувати попечителю на всіх неблагонадійних учителів, а попечитель уповноважував директорів негайно знімати з посад тих учителів. «Предписано было» не призначати на Україну вчителями російської мови, словесності та історії українців, а тих українців, що вже обіймали такі посади, переводити у північні місцевості й т. ін.

Настрій утворювався відповідний; кожен свідомий громадянин чекав своєї черги.

«Сум за сумом наляга, одна тяжка новина попереджує другу, дивуешся, як можна жити в такому чадному повітрі, повному Юзефовичів та Шульгиних. І коли те сонце чи буря розжене ті міазми?» —

писав Старицький Драгоманову², проте роботи своєї не залишав він — то була пильна робота над перекладом «Гамлета».

23 - XI 1876 р. П. Житецький пише Драгоманову про той розпач, що повів українське громадянство, і додає:

«... по моему мнению благоразумнее других ведет себя Старицкий, перелав сербские песни, теперь приглашает выслушать перевод «Гамлета».

Цей переклад «Гамлета» завдав Старицькому силу разючих неприємностей,— він став сигналом для всієї чорносотенної преси; за кожною нагодою доречною і недоречною почали згадувати переклад «Гамлета», але й від своїх однодумців зазнав Старицький чимало образ. Близьким до цього перекладу був Ю. Ю. Цвітковський з своєю дружиною О. П. Вона, англічанка з роду Гешендів, освічена і культурна людина, пильнувала тотожність перекладу з оригіналом. Старицький, володіючи французькою і німецькою мовами, англійською не володів. То ж разом з родиною Цвітковських перевіряли вони і порівнювали переклад М. Старицького з перекладами на інших мовах. Ю. Ю. Цвітковський, як близька до цієї справи людина, дає багато цікавих даних про неї в своєму листуванні з М. Драгомановим. Виявляється, що навіть останній, якимсь недовіркою ставився до можливості перекладу «Гамлета» на українську мову і тому пропонував Старицькому перекласти його «помузицки».

¹ Архів М. Драгоманова, т. I, стор. 134.

² Там же.

9 грудня 1876 р. Цвітковський пише Драгоманову:

«Гамлета» готови 4 действия. Ваш совет переводить «по-мужицки» вий будил много толков и Михаил Петрович толкует, что вы стоите просто за перелицовку «Гамлета» на мужицкий лад, вроде «Энеиды» Котляревского, против чего он и руками и ногами. Моя забота, чтобы перевод возможно вернее не передавал подлинник; а я не думаю, что эту трагедию станет читать наш мужик в настоящее время, не думаю, чтобы она ему даже особенно и понравилась. Но думаю, что хороший перевод «Гамлета», а он будет лучше всех русских, совершенно разобьет застарелый предрассудок о непригодности украинской речи для классических художественных произведений. Я хотел бы, чтобы «Гамлет» по-украински был переведен так, чтобы образованный русский, не зная английского языка, не желая насладиться английской драмой, взялся бы не за русский, а за малорусский перевод, и я был бы очень доволен, если бы перевод Старицкого мог быть напечатан сперва в «Вестнике Европы», а потом отдельным изданием во Львове. Правда, за такое желание меня в Киселе могут съесть, но я его искренне питаю»¹.

Так з фактів літературної та громадської праці, цькування ворогів, турбот та наклепів, візитів жандармів ткали свою різнобарвну тканину життя.

1873 року Старицькі переїхали на нове приміщення, в будинок Каліти проти Золотої Брами (він і тепер стоїть недоторканий часом, такий, який був 70 років тому). Там на першому поверсі, праворуч, оселилися Старицькі. То було велике й гарне приміщення.

Господа Старицьких була на той час Київськими Афінами. Дружина Мих. Петр. мала прекрасний голос і грала на фортепіано; сам Старицький теж добре співав і грав на фортепіано; М. В. Лисенко, уже уславлений на той час концертант: брат його, Андрій Витальович, добрий скрипаль; ота музика, спів, хоріві співанки, камерні квартети, літературні роботи, проєкти різних нових літературних праць, збирання етнографічного матеріалу, праця над «Словником», засідання «Старої громади» і, найголовніше, політичні не легальні засідання — все відбувалося тут².

Жили Старицькі на широку ногу. М. К. Садовський любив оповідати про те, як прибивалися до господи Старицьких і зовсім незнайомі люди.

«Питаю, бува, за обідом, — оповідав він, — Михайла Петровича: хто той чорненський в кінці столу? — А не знаю, мабуть Сонін знайомий. — Питаю Софію Виталівну: хто той чорненський в кінці столу? — А не знаю, мабуть хтось з Мішиних знайомих».

С. В. Тобілевич, дружина Карпенка-Карого, теж згадує в своїх спогадах життя родини Старицьких:

«Пам'ятаю великий дім, багато покоїв, велику сім'ю, величезний світ повнісінький молодого люду, панночок, вбраних в українську одежу, студентів

¹ Архів М. Драгоманова, т. I, стор. 214.

² Л. Кобилянський в своїх спогадах згадує, яку велику участь в житті поступового громадянства Києва брав М. П. Старицький, напр.: у Києві призначено одноденний перепис. «Студенти-реєстратори вели перепис під керуванням М. Старицького» (пише Кобилянський). На початку 1873 акад. року в Києві відбувся третій археологічний з'їзд, на якому першими українськими вчені: Костомаров, Антонович-Драгоманов, Житецький і др. На час з'їзду М. П. Старицький влаштував в своїй оселі хатній концерт та бенкет, на який були запрошені М. Костомаров та гості, що прибули на з'їзд з Південної та Західної Слов'янщини. «В хатньому концерті брав участь й хор під орудою Лисенка і співав свої думи кобзар Остап Вересай». Переказ промов, що ними обмінялися українські і слов'янські учні 1 т. д., 1 т. в. «Південно-Західний Слов'янський Вісник», 1913 р. XII. «Спомины про М. В. Лисенка», Л. Кобилянський, стор. 493, 499, 499.

на в вишиваних сорочках, а серед них величну фігуру господаря дому і приїзду постать господині. Це було перше враження, яке я одержала перед тим, як придивилася до всіх зокрема. Багато там зібралось таких як я, бездомних, і тут вони знаходили собі родину. Всіх приваблювала до себе ота артистична сім'я, шляхетний демократизм хазяїна, що в кожній людині шукав душу,—бідний він був чи багатий, а хоч самі ще тоді молоді,—але для всієї молоді були замість батька і матері... Світлої пам'яті постать Михайла Петровича, як жива стоїть в моїх очах. Його запальні, шляхетні речі, його поетична душа поривала до себе серця тими духовними чарами, проти яких немає одвороту»¹.

С. Ф. Паньківський в своїх театральних спогадах так характеризує гонимого М. П. Старицького і то вже на той час, коли сувора школа життя повинна була приголомшити перші юнацькі пориви.

«Старицького я знав як поета і драматурга. Ще хлопцем гімназистом, захоплений модною тоді у нас ідеєю «слов'янської взаємності», я зачитувався його перекладами «Сербських дум» та пісень, та перекладом його Шекспірівського «Гамлета»... У Старицьких застали ми гостей. Гості в хаті Старицьких була звичайна річ. І тут, і в хаті М. Лисенка двері не зачинялися, бо громадяни з усіх кінців широкої України, що приїздили до Києва, вважали за обов'язок, як правдиві до Мекки, завітати у гостинну хату батька Миколи та Михайла. І тепер у вітальні гуло. Там сиділи і балакали люди. Вороний представив мене господарям. Я з захопленням поглянув на монументальну постать господаря дому. Гарний то був мужчина. Своєю своєрідною красою він приковував до себе увагу кожного, хто бачив його вперше. На цілу годину вище всіх гостей, з замащистим вусом, що двома пасмами спадав на груди, він здавався мені старим отаманом з Січі, що вийшов з якоїсь степової могили. Недарма небіжчик О. Мурашко змалював його в своїй конкурсній картині «Похорони Кошового».

Я знов звернув увагу на домашніх. Мене чарувала широко-сердечна простота господарів дому і всієї сім'ї, і я з першого разу почув себе в цій хаті вільно й тепло, мов у хаті старого, доброго дяді. Розмова точилася вільно і легко навколо інтересів театру і мистецтва, бо в цьому домі жив літературою і мистецтвом кожний куток»².

Великі меломани Старицькі часто ходили в оперу. В старому оперовому театрі проти сцени була колосальна ложа, вона звалася «царська ложа». Перед ложею була ще невеличка кімната з столиками, м'якими меблями тощо. Цю ложу часто купували Старицькі і скільки студентів та курсисток набивалося в неї! В антрактах вірний «огнищанин» дому Старицьких Мотрьона подавала в ту аванложу самовар і склянки (брали це звичайно у когось з капельдинерів), а пироги і різні пундики приносились з дому. Починалося чаювання, розмови, сперечання на теми театральні і геть та геть не театральні. Конспірації!

Брат С. В. Старицької, Андрій Лисенко, на той час студент, був найліпших переконань³. За його приводом і звичайно з дозволу Старицьких, студенти сходилися в їхній господі. Якщо господарів не було дома,—уряджувалися і без них,—зверталися до тієї ж Мотрьони і за півгодини на столі шипів самовар, стояло все потрібне, щоб задовольнити незабагливий смак молоді і за столом починалася весела розмова. А коли господарі вер-

¹ С. Тобілевич. «В день роковин смерті М. П. Старицького». «Сяйво», 1914 р., Ч. 4.

² Оригінал у автора.

³ В 1905 р. був обраний робітниками на голову революційного комітету ст. Знаменка.

талися додому і заставляли несподіваних гостей, то радо вітали їх, гості їли, пили, давали місце і господарям при столі і розмова точилася ще нескінченніше. Всі ці зібрання мали і не такий іділічний характер. В господі Старицьких відбувалися і важливі нелегальні зібрання. Драганевичі, Дебатори - Мазурівичі, Л. Волькенштейн, Білоконський, Ковалевський та ін. брали в них велику участь. Вони були близькими приятелями Старицьких. До багатьох революційних подій м. Києва підготовка відбувалася і в господі Старицьких. Тісний зв'язок з студентством, а також з революціонерами були тому основою¹. Серед студентів, найтяжче покараних за «Березневський рух» бачимо ті, що були постійними гостями в господі Старицьких: Ф. Козловський, Батько Захарій Фень та інші. Сестра Захарія Феня Єлизавета Федорівна Фень, потім Шетинська, жила довго в господі Старицьких, ніби була при дітях і діти її звали «тятьо Ліза», а її брата «дядя Захар»².

¹ «Курії та Веледницький свідчать про проведення згоди між українофлами та революціонерами тричі: 1874 р. в Києві на зібранні у М. Ковалевського, 1876 р. в Одесі на зібранні у В. Г. Мальованого та в 1878 р. на з'їзді в Києві конституціоналістів та революціонерів». За Стол., стор. 164.

того села Кардашівки, а вже звідти своїми кіньми до Кам'янця - Подільського. Тут одержали закордонного паспорта і знову своїми кіньми переїхали кордон. За кордоном Старицькі пробули мало не два роки.

На цей раз слід було замечено. Але й надалі Старицький в своїй громадянській роботі наражався не раз на великі небезпеки. Наприклад: за призначення panaхиди по Т. Шевченкові на 1 березня 1881 року (день вбивства Олександра II), з оголошенням про це у всіх газетах,— відповідальність за panaхиду брали на себе В. Антонович, Якубенко і М. Старицький. Призначення panaхиди саме на цей день викликало у начальства страшну підозру, чиби Старицькому вже заздалегідь було відомо, що в цей день уб'ють царя. Старицького, Якубенка та В. Антоновича викликали з цього приводу до генерал-губернатора, несподівано їх трьох замкнули в кімнаті, де вони просиділи до пізньої ночі, поки з'ясувалося непорозуміння.

Що далі, то більше наполягав уряд російський на українське громадянство. Кожний сатрап мав на думці вислужитись на боротьбі з українським сепаратизмом. Так наприклад, генерал Гурко писав доповідь на ім'я Олександра III, шукаючи причини українофільства:

«В отношении общественной среды почва Юга России... представляет в себе много племенных и исторически сложившихся особенностей. Местная интеллигенция не только не употребляет усилий к большей ассимиляции края, но и в значительной своей части заражена этими особенностями и чужда русских национальных задач».

Олександр III написав на докладі Гурко: «Вообще не особенно утешительно»¹.

Якщо було воно не «особенно утешительно» цареві, тож менш «утешительно» було воно українському громадянству. А все таки жило воно! Хоч і великими перебоями, а серце ще билось!

До самої смерті М. Старицького його господа була осередком, біля якого групувалися українські поступові елементи.

І. Мокшинський в своїх спогадах пише:

«Антонович, Старицкий, Житецкий — вот имена, вокруг которых группировались украинские легальные культурнищества. Украинская история, фольклор, научные работы на украинском языке — вот единственные легальные пути, посредством которых эти лидеры украинофильства и формировавшиеся около них полулегальные культурнические кружки молодежи мечтали о возрождении родины»².

З цих побіжних нотаток бачимо, що життя М. Старицького точилося в самому вирі революційно-демократичних течій. Тут все кипіло і настрої тих запальних часів чути в таких рядках віршу М. Старицького:

На прю! Без ляку і зневіри,
На правду, волю й рідний край,
Бо завзялися бузувіри
Нарід наш винижити вкрай.

Угору стяг. Хай кат шаліє,
Най тисне нас, та се ж на мить.
Бо іскру ту святу, що тліє,
Несила ворогу згасить.

¹ „За сто літ“, т. I, стор. 170.

² Й. Н. Мошинський, „90-е годы в киевском подполье. Каторга и ссылка“, кн. 34.

Вона з'єдна нас всіх до купи,
Дасть силу серцю, голові
І через скошені трупи
Перейдуть страдники нові.

На про ж! До смерті, до загибну
Другого викруту нема,
І хто уникне й на хвилину,
Хай буде проклятий всіма¹.

Щодо літературної творчості, то як у домі Ростових («Война и мир» Толстого) панувала атмосфера кохання, так у господі Старицького панувала атмосфера літературної діяльності. В ту добу (70-ті роки) Старицький уже визначився і як драматург, і як автор оригінальних і перекладних віршів. Свої твори читав він перш за все своїй дружині:

Тобі, незрадлива дружина,
Моя кохана і єдина,
Британця пісню голосну
Я переклав на рідну мову,
Щоб неокриленому слову
Добути силу чарівну,—

а слухали, звичайно, і діти. З особливою цікавістю слухали вони казки Андерсена, байки Крилова, «Демона» Лермонтова і т. ін. Але були в родині ще два слухача - поради́ника, так би мовити переві́рники чистоти мови. Це Мотрьона Ігнат'євна Штундер та єврей Аврам Семенович Мінц. Ці цікаві характерні постаті варті того, щоб вивести їх на світ з темряви забуття.

Мотрьона Ігнат'євна Штундер, звичайно просто Мотрьона, стала молодю дівчиною на службу до родини Старицьких і прослужила в них 45 років. Обов'язки її не були строго визначені, була «при домі». Вона була дуже спритна, розумна, гарненька, а тому, що в господі її хазяїв товклася інтелігентна молодь, то вона швидко одшліфувалася і перейнялася поступовими ідеями. Вона мала добре серце, тому, коли чого не розуміла розумом, все ж серцем відчувала правду і була вірна. Мабуть з числа тих вірних слуг, що Ол. Толстой описує в баладі Васька Шибанов.

Але слово «слуга» до неї не можна було прикласти, вона була другою. Звичайно відносини в родині Старицьких були прості, а іноді Мотрьона, вже в старших літах, дозволяла собі навіть гримати на М. Старицького та на його дружину за їхню необачність, розвіяність, марнотратство, та варто було бачити, як до неї приходили гості, то вона зразу ж змінювала обличчя. Язик у неї був гострий і тоді вже згадувалися всі родичі «напасники» аж до 10 коліна. Побажання були найчастіше медичного характеру: на напасника накликалося чуму бендерську, холеру азіатську, правець тощо.

Скільки незабутніх послуг виявила вона в скрутні хвилини, в перехованні нелегальщини, передаванні звісток, переодяганні осіб, що збиралися тішити і т. ін.

¹ М. Старицький. Поезії, стр. 24. Цікавий лист М. В. Лисенка з приводу цього вірша (Архів Драгоманова, т. I). На ці слова Лисенко написав хор і цей хор мали виконувати в концерті М. Лисенка. Цензор заборонив його, завваживши, що хоч вірш написаний нібито на становищі братів - слов'ян, підлеглих турецькій владі, і автор згадує в ньому «бузу віршів» — басурман, але автор хоче тільки одурити цензуру, бо в своєму вірші він називає чорними фарбами становиче українців в Росії, а «бузувірами» називає російську адміністрацію. Та автори викрутилися з цієї пригоди. Вірш переклали на чеську мову і у видавці «Чеського гімна» його таки виконали в концерті. Бура оплесків нагородила авторів і їхню винахідливість. Цей твір був відповіддю на указ 1876 р.

Отже ця Мотрьона чудово знала народну мову. На засіданнях словникових її завжди викликали як експерта. Наприклад, народне слово «картати» викликало великий сумнів у декого з членів «Ст. гр.»—для експертизи викликали Мотрьону і вона народною приказкою «не так лає, як картає» довела, що слово те чисто народне. Старицький читав їй свої твори і перевіряв таким чином свої мовні новотвори.

Другим «огнищанином» родини Старицьких був Аврам Семенович Мінц. Він був з молодшу маленьким фактором і рознощиком цукерок в Могилеві-Подільському. Веселою своєю вдачею і чудовою українською мовою припав їм до серця М. Старицькому і той зробив його своєю правою рукою. То був надзвичайно оригінальний в своєму осередку тип — жвавий, веселий, дотепний. Діти Старицького страшенно його любили. Скільки народних казок і якихось фантастичних оповідань з старовинних єврейських книжок знав він! Скільки жартівливих пісень, сміховин, загадок! Його мова була надзвичайно барвиста: приказки, влучні вирази, сентенції з пісень — все так і сипалось з його словами. Подільське єврейство взагалі дуже шанувало Старицького і називало його «жидівським батьком». До нього приїздили і за порадою, його обирали і за арбітра, коли було двоє не давали собі ради, йому давали на схов і веселі й інші важливі папери. По смерті М. Старицького кілька поштивих старих євреїв звернулися до родини з проханням повернути їм документи, що вони давали на схов небіжчикові Старицькому.

Отже треба сказати, що А. Мінц був щиро відданою людиною. В його натурі були зародки поетичної творчості. Може, коли б обставини склалися інакше, і винесла б його хвиля життя з того кола дрібного міщанства, в якому він перебував, то пішов би він іншим шляхом. В кожному разі він умів щиро переживати те, що йому читалося. М. Старицький читав не раз в його присутності свої драми. Які влучні зауваження робив Мінц. А коли справа доходила до V акту ... сльози.

Старицький взагалі чудово декламував і любив читати вголос класичні речі Шекспіра, Шіллера, Лермонтова тощо. Мінц охоче слухав.

Вечір. Великий кабінет, на столі лампа під зеленим абажуром. За столом Старицький. Високе чоло з одкинутим назад волоссям, перед поетом драма Шіллера «Смерть Валенштейна». Остеронь в креселку Аврам Семенович Мінц ... в руці картата носова хустина, очі червоні. Старицький, захоплений чудовою сценою «Смерть Валенштейна», читає, не чуючи нічого, а фактор зітхає, шморга носом і, нарешті, затуляючи очі хусткою, скрикує з сльозами: «Ой, пане, не читайте далі ... не можу, їй-богу не можу».

Не згадуємо вже інших «огнищан» дому Старицьких: няньок, різних пани, або старушенцій, що прибивалися до них,—всі вони постачали живі джерела мови й народного світогляду.

Кожне літо родина Старицьких проводила на селі, і поет, як древній Антей, мав змогу припадати до рідної землі.

Треба тепер звернутись і до інших факторів, що впливали на творчість М. Старицького.

Переконаний людині не страшні ідейні вороги, удари їхні тільки кре-
путь іскри з кременних натур,—найтяжче — зрада, глум поплічників. То мо-
же зв'ялити і найдужчу волю. Людині зрештою здається, що вона, мов бла-

зень, б'ється і борється за якийсь фантом. Треба великої сили волі й переконання, щоб не схибити з свого шляху.

Перші часи відродження української літератури позначилися збудженням народолюбства, — література народна мовою і демократична змістом. Багато в ту добу виявлено письменниками теплого почуття, бажання одстояти право на життя української мови, право висловлювати нею всі думки і почуття інтелігента. Це все знати в рядках посвят, зворотів до читачів, до «любителей малороссийского слова», в тих навіть надто сентиментальних віршах «Матері моїй рідненькій», «ненці старенькій, коханій, любій Україні» ... — в цих словах багато сентиментів, але нема жодного натяку на якусь політичну програму.

В 30-х роках виступає Шевченко і вносить «новий псалом живого слова». Поклик до активної революційної роботи. Вплив його поезії на громадянство відомий. Та катастрофа 1847 року припиняє і громадянський і літературний рух.

Валуєвський указ, заходи Каткова, «сепаратизм» і т. ін. — і перші 50-х років ... 60-ті приносять нове пожвавлення. Але піднесення Шевченківської доби вже не знати. Нема того «хто сміло вів перед». На заборони і репресії 63 та 76 рр. треба було поставити руба питання: жити чи не жити українській літературі і дати на це питання категоричну відповідь. Такі хвилини вимагають революційної відваги, не багато діячів здобуваються на це. Іван Франко пише в своїй розвідці:

«Старицький був революціонером в справі української поезії. Поезія Старицького обертається звичайно на соціальні теми ... Він був перший із тих, кому довелося проломувати псевдо-шевченківські шаблони і виводити нашу поезію на широкий шлях творчості, і це тільки за ним пішов Куліш у пізнішій добі свого віршування ... Грінченко, Самійленко, Леся Українка і ціла фаланга молодших. Ми мусимо признати не малу його послугу»¹.

Позиція Старицького, справді, була надзвичайно тяжка: він виступав революційно не тільки проти ворогів, а й проти своїх поплічників. Те завдання його, — еманация поезії Шевченка:

Читаю знов святі глаголи
Великомученика я,
Й такою тугою ніколи
Ще не пеклась душа моя:
Немов образа та кривава
Мене у пазурах трима, —
У ній і кривда і неслава
Й срамотня пляма від ярма*²

Вірш датований 1875 р. Цей вірш з'ясовує настрій поета — завзятого і заповзятливості. Знаючи, що чекає його на новому второваному шляху, Старицький обирає той шлях і береться до праці на ниві української літератури, творючи її не тільки «для домашнього обихода», а й для задоволення всіх вимог культурної людини.

¹ „Літ.-Наук. Вістник“, 1902 р., кн. 5, 6, 7. „Іван Франко“, М. Старицький.

² М. Старицький, Поезії, стор. 17.

В своїй передмові до «Гамлета» Старицький так пояснює своє завдання :

«Ще року 1873 задумав я перекласти на українську мову кращі Шекспірівські твори, з метою популяризувати великого драматурга і психолога, а також удосконалити рідну мову на вищих класичних зразках... Що більше буде таких праць, то більше наслідків дасть сучасний рух щодо розробки мови. Коли переклад мій буде і не цілком досконалий, хай вибачать мені мої любі земляки; хай пам'ятають про надзвичайні труднощі передачі художніх тонкооброблених оригіналів на нашу, хоч і багату, але дуже мало літературно розроблену мову. Я буду щасливий, коли найду товаришів, що бажатимуть працювати в одному з мною напрямкові; навіть, коли мої помилки будуть їм корисні, так би мовити, від'ємним прикладом, я буду не менше щасливий».

Ось заклик до праці :

„Гайда, в поле, гине нива.
Додамо до праці руки,
Хоч не ми, то може внуки
Дочекають того жнива“¹.

Але ця літературна праця викликала бурю ненависті великодержавних шовіністів. З перших кроків діяльності М. Старицького на нього накинута російська ретроградна преса. Вже за лібретто до опери «Різдвяна ніч» Старицькому надано звання сепаратиста, що хоче ніби відірвати Україну від Росії «і прочая, і прочая, і прочая...»

Що далі, то більше кублилася ненависть навкруги імені Старицького.

Кожну його нову річ зустрічала ретроградна «охранительная» преса вибухом глуму, погроз, виказів. Зрозуміло, що для висловів почуттів, думок, переживань культурної людини, для перекладів класичних творів не вистачало матеріалу сутонародної мови, доводилося братися до новотворів. Шалене цькування ретроградної преси звичайно базувалося не на тому, чи вдалі чи невдалі нові слова, а на тому, що «сепаратисти» наважуються ставити «мужицьку» мову поруч з мовою культурних класів.

З часів польського повстання «Юго - западный край», а найпаче місто Київ, на думку царського уряду, зробився кублом всіх інтриг «польської», «хлопоманської», «хохлацької», «жидівської». Весь місцевий уряд, аж до директорів гімназій, переважна частина учителів і т. д. складався з людей російської монархічної орієнтації. «Самодержавие, православие и народность», в розумінні звичайно «офіційної» великодержавної народності,— це була згори надана програма. Виразником її і зробився «Киевлянин» — політична газета «Юго - западного края».

«Киевлянин» почав виходити 31 липня 1864 року. Основоположником його був В. Я. Шульгин, що залишився його редактором аж до самої своєї смерті. По смерті Шульгина редактором і видавцем газети став Д. І. Піхно — професор Київського університету.

Основним завданням «Киевлянина» була боротьба з польською інтригою і особливо з «українофільством», що ніби плекало в своїх кадрах сепаратизм — бажання зруйнувати цілість Російської імперії. Газета також прикликала всіх «правовірних» до боротьби з «жидовским засилием». Од перших кро-

¹ М. Старицький. Поезії, стор. 87.

ків діяльності українського поступового громадянства «Киевлянин» почав волати до уряду, друкуючи різні наклепи і вимагаючи різних репресивних заходів проти «вредных и опасных элементов». Відомі статті: «Caveant consules», «Флаг прикрывает грудь» і ін.

Київлянинський фейлетоніст «Неизвестный» вигадав, наприклад, що в перекладі «Гамлета» Старицький фразу «быть или не быть — вот в чем вопрос» переклав: «бути чи не бути — ось в чім заковика». І з того часу до речі про до речі ця «заковика» не сходила з шпальтів газети. Даремно М. Старицький посилав до редакції спростовання, звертався до совісті редакторів, посилав примірник «Гамлета» для доказу, ніщо не впливало.

«Милостивый государь,— пише Старицький в одкрытому листі до редактора «Киевлянина» («Жизнь и Искусство» — 1890, 17-1, н. 17). Неоднократно я заявлял в бывших газетах, что пущенная прежним вашим сотрудником (Неизвестным) «з а к а в ы к а» с сопричастными речениями, находящимися якобы в моем переводе «Гамлета»,— есть на г л ы й в ы м ы с е л, но тем не менее и после исчезновения с «закавыкой» «Неизвестного» опять на страницах «Киевлянина» начала фигурировать эта, почему то полюбившаяся ему, ложь. В прошлом году я напечатал вновь в газете «Жизнь и Искусство» письмо, в котором спокойно объяснил рецензенту «Киевлянина», что ни одного из цитируемых им выражений в моем переводе «Гамлета» нет, предлагал даже (и теперь предлагаю) для проверки печатный экземпляр, но он вновь, не опровергнув моих слов, во вчерашней «беседе», припел ни к селу ни к городу мое имя и эту измышленную «закавыку».

Полагаю, что вы, г. редактор, стоящий на известной почтенной высоте, руководящий умами юношества, проповедующий с кафедры правду, должны сами гнущаться лжи и сознать, что такие, чуждые чести, критические приемы роняют достоинство газеты, я обращаюсь уже лично к вам с просьбой прекратить это нравственное безобразие, повторяющееся, вероятно, помимо вашей воли, на страницах «Киевлянина» в продолжении двенадцати лет и удержать хотя бы в пределах истины разнузданное наездничество.

Примите уверения и проч.

М. Старицкий

Аж тоді, як Старицький покликав співробітника «Киевлянина» до суду і суд засудив його за «клевету», перестали вживати цю «заковик».

Товариш по літературній праці М. Старицького Олена Пчілка пише в своїх спогадах про нього:

«Его переводы, самая тенденция в выборе их, а также язык переводов, были слишком смелы, как говорили критики — «дерзки». В самом деле, брать тогда для переводов стихи Лермонтова, Байрона, художественные сказки европейской знаменитости, это ли не дерзость? При том употреблять не простой язык, которым говорит «малоросс - простолюдин», а употреблять какие то неологизмы, «скованные» нарочито... Да ведь это не только смешная тенденция, это просто преступление», і т. д.

Тяжко було зносити це цькування, але ще тяжче було зносити недоброзавиставлення своїх однодумців. Напади державної преси, так би мовити, «шукірували» українських поміркованих діячів, обвинувачення в сепаратизмі, глум, висміювання — кидали тінь і на них. І ось почався проти Старицького похід і своїх за те, що він виявляє політичну нетактовність.

В своєму листі до Драгоманова Ю. Ю. Цвітковський теж торкається цього болючого для Старицького питання:

«Как не восстают против Старицкого и за неподобный язык и за все такое, тем не менее я твердо убежден, что он искуснее всех владеет украинской речью и что он обладает крупным талантом поэтического изложения. Ему не доставало до сих пор содержания, но это потому, что его натуру, вообще пассивную, но впечатлительную, всегда и со всех сторон старались так сказать осаживать, как бы совсем не признавая его дарований, или, даже попросту, весьма сомнительно относясь ко всякой поэзии, но ему несомненно удастся разработать язык, пожалуй подобно тому, как Лысенко разрабатывает нашу музыку. Я в последнее время прочел много лирических стихотворений Михаила Петровича и положительно говорю, что я ничего подобного давно уже не встречал в наших толстых, столичных, русских журналах. Замечательно одно, что всякое сочувствие его сильно окрыляет и вдохновляет. Будет нам стыдно, если Старицкий не оставит должных результатов или точнее работ, стоящих его дарования»¹.

«Мне пришлось в один из моих приездов в Киев,—пишет О. Пчилка,—услышать в тесном кругу почитателей украинской литературы ревнивое порицание Старицкому, именно за новые слова. Предположено было выразить М. П. Старицкому совершенно определенное неодобрение и заявление, что «так нельзя», что его литературные новаторства вредны для нашей литературы, так как открывают ей ложный путь»².

Особливо збільшилися ці нападки з того часу, коли сам Костомаров виступив проти нового напрямку в творах Старицького.

Костомаров обстоював право на існування української літератури тільки для «домашнього обихода».

«Лучше оставить всех Байронов и Мицкевичей,—писав він,—в покое и не прибегать к насильственной ковке слов и выражений, которые народу не понятны, да и сами произведения, ради которых они куются, простолюдину не понятны и пока не нужны»³.

Розглядаючи і тавруючи слова, які ніби скував М. Старицький, наприклад: мрія, темрява, сутінь, привабливий, знадливий, Костомаров особливо висміює слово «байдужість», кажучи, що з таким самим успіхом можна сказати по-російськи «всенепочемность».

І це писав Костомаров, що колись сам був письменником-піонером.

За Костомаровим, спираючись на його авторитет, рушили і свої «помірковані, полохливі, святоблivi». З усіх боків посипались докори, догани, глум та цькування.

«М. Старицкий,—згадує О. Пчилка,—очень огорчался насмешками, упреками чужих и своих, но твердо шел по своему пути, действительно новаторскому».

Гірко озивалося серце поетове на такі відносини.

Коли засну навіки в домовині
Й сира земля поляже на мені,
Чи хто згада поета на родині,
Чи приїде хто на гроб сумний, чи ні?

¹ Архів М. Драгоманова, т. I, стор. 207, 210.

² О. Пчилка. „Киев. ст.“, 1904, кн. IV, стор. 408.

³ О. Пчилка. „Вестник Европы“, 1882 г., т. I.

Кому прийти? Свої я думи-муки
Виспівував в святій самотині:
Злобителі мені в'язали руки,
А друзяки не рятували, ні¹.

В другому вірші читаємо:

З напасником нашого слова та правди і волі
Поклав я життя на боріння.
За тее знайшлось і своїх необачних доволі,
Що вергали в мене каміння.

Цими зарубками на серці перейнята вся поезія М. Старицького.
У вірші «Забутливі люди» поет питає тих забутливих людей:

Чого ж мене гонить повсюди догана,
Що я захищаю бездольця від пана,
Що я не боюся ворожого миру,
А руку здіймаю за правду, за щиру?

Багато жовчі піднесли Старицькому «забутливі люди», що справді не забували й відсахнулися від ідей та завдань молодих літ. В одному з останніх віршів, передчуваючи незагайний кінець, поет пише:

Прощайте ж ви, ріднесенські краї,
Осяяні, оздоблені красою,
Де в боротьбі точились дні мої,
Де ворог наш знущався наді мною,
Де заздрість зла вергала зза кутка
На страдника і стріли і каміння,
Вербуючи із дружнього гуртка
Поплічників без серця, без сумління
Гнобителю природних наших прав ...
О, скільки бід, розрад і катування
На тім шляху тернистім я дістав
За серця жар, за вибухи змагання,
За сянку моїх питимих мрій,
Сподіванку народного пробутка.

Не раз мене всипав наклепів рій.
І від кого ж? — Від брата-недолюдка.
А спільники, що в супрязі були,
Дивилися байдуже на цькування.

¹ Крім ворогів і своїх поміркованих, була ще категорія людей поступових і чесних, які теж повставали проти ідеї зробити українську мову засобом вислову всіх ідей і почуттів культурного народу.

«На цей час, в кінці 74-75 років, — пише М. Старицький до В. Конниор-Вілінської, — навіть коло значно поширилося і прийняло до себе багато інших елементів. Для одних розквіт планів мови, літератури, культури ставав за святинню, для других це було сміховищем, націоналізм безглуздя; одні бажали видавати, крім популярних книжок для народу, і Шекспіра, а другі, навпаки, а через те обурювалися проти своїх спільників, «дегальників», вигадуючи нісенітницю, анекдоти, дратуючи їх «ковалами», навіть не гидували й російською пресою, аби осміяти й оплювати намір виховати і утворити якусь окрему українську мову і літературу.

Треба було багато відваги й настирливості, щоб під тим перекресним вогнем провадити роботу. Тільки гаряча любов до свого рідного слова могла перемогти і ворожі напади і авторське самолюбство». «Л.-Н. В.», 1914 р., IV кн., стор. 49-50.

Ось шлях життя.

Та не вважаючи на все, Старицький не тільки не провадить безупинно свою літературну роботу, він захочує до неї інших. Видає альманахи, збирає гуртки тощо.

«М. Старицький,— пише О. Пчілка,— просто увлекався сочиненнями молодих авторів. Вообщє следует заметить,— если уже зашла речь о возможности «соперничания»,— что это чувство, вражда к могущему тебя превзойти товарищу, эта, как французы называют *jalouse d'artiste*¹ к сожалению свойственная многим самым лучшим людям, деятелям всех сфер, это чувство было совершенно чуждо М. П. Старицкому. Я никогда не видела, чтобы кто-нибудь так сердечно относился именно к людям одного с ним дела, как Михаил Петрович. Каждому старому или начинающему писателю нашему — он радовался, готов был всячески прийти на помощь его сочинениям, уделял ему время, совет,— все что мог»².

Переслідування, цькування, глум крім психічного впливу мали і більш реальні наслідки. На відомому «Особому совещании» (міністр Тімашов, Толстой, шеф жандармів Попов і тайний совітник Юзефович) постановлено, що

«вся литературная деятельность так называемых украиннофилов должна быть отнесена к прикрытому только благовидными формами посягательству на государственную целостность России» і що «центр этой преступной деятельности находится в настоящее время в Киеве».

Наслідок — «высочайший указ», заборони загальні і особисті щодо Старицького.

Цікаво тільки поглянути, як реагував на ці заборони М. Старицький. Можна було втратити віру і з розпачу зламати перо.

Як же реагував на ці репресії М. Старицький?

Указом 1876 р. не забороняється «изыщная словесность» на українському мові, але високі пороги покладено і в цьому питанні. Не вважаючи ні на що, М. Старицький видає збірник: «З давнього зшитку» (1881 р.), «Гамлета» (1882 р.), альманахи «Радугу» (1883 — 4 рр.) тощо. Видаються всі твори власним коштом, маючи певний прибуток — лайку й глум.

І на що ж все те робиться? Нащо наражатися на глум і небезпеку?

Під заверюху та негоду,
Серед буяння в світі зла,
Чи не піти в свою господу,
Чи не зложити й нам весла?

Ця перспектива вириває з душі поета енергійний протест:

Ні, тричі ні. Хай краще струни
Порве мій лемент навісний.

Вольтер сказав: «*Du choc des opinions j'allé la vérité*»³.

Так само з сутички переживань, в боротьбі їх зростає вогонь запалу. Без вогню запалу немає творчості. Життя й постачало вогонь.

Належить сказати тут кілька слів про видавничу діяльність Старицького, бо вона мала велике громадське значення.

¹ Задристість майстра.

² „Киев. ст.“, 1904 г., кн., 4, „Памяти товарища“.

³ Від скресу думок викресується істина.

Почалася вона з 1870-х років, виданням байок Крилова, перекладу п'єс Андерсена, «Сербських дум і пісень». Указ 1876 року не припинив її діяльності.

«Але й тут Старицький не зложив оружжя, навпаки, своїм прикладом найкраще показав нестійкість та фіктивність варварського указу,— пише Іван Франко,— і дав землякам доказ, що, при відповідних заходах, той указ не в одній точці можна обійти, або просто знехтувати... Ще далеко важливішим ділом було опублікування 1883 року поважного альманаху «Рада», зредатованого і виданого Старицьким. Серед багатого змісту цієї збірки досить було назвати два твори першорядної стійкості, драму «Не судилося»¹ Старицького та повість Мирного «Повія», щоб зрозуміти значення цієї збірки для піднесення духа серед тогочасної української громади. Це був перший веселий грім по довгих місяцях морозів, сльоти та занепаду»².

Видання літературних праць Старицького справді мало велике значення: воно будило і гартувало українську інтелігенцію.

«І в перших поезіях Старицького,— пише Іван Франко,— і у всіх пізніших бачимо виразно, що се говорить український інтелігент не до фікційного українського народу, який з елементарних причин не міг ані слухати, ані розуміти його, але для своїх рівних інтелігентів, про свої інтелігентні погляди та почування. Втім власне, по моїй думці, лежить головне значення повоєнної поезії М. Старицького в нашій літературі»³.

Зі свідочств українських літераторів молодшої генерації знати, чим впливали на них літературні праці Старицького.

«Я знав вашого батька,— пише академік А. Кримський,— ще раніше, ніж я з ним познайомився особисто. Коли я ще був в колегії Галагана, добув у собі «З давнього зшитку» Старицького. Цей збірник справив на мене велике враження, особливо засів до Мазепи:

Долине всюди рідне слово,
Розбурка нас і ми наново
Життям людським заживемо,
Свої розправим руки мляві,
І у вінок братерній славі
Свої дарунки вилетимо... і т. д.

В цьому заспіві я почув голос інтелігента, що говорить до інтелігента, голос борця за українське слово, що закликає і всіх «завзятців-юнаків» до тієї ж праці. Я тишився віршами, вони були мені близькі по змісту. Між іншим, я з задоволенням прочитав переклад Міцкевичевої балади «Чатин».

Збірник «З давнього зшитку» справив на мене велике враження тим, що в ньому я знайшов відповідь на ті думки, переживання й почуття інтелігента, на які досі я мав тільки відповідь в європейській та російській поезії, тепер я знайшов їх і в українській. Я тишився перекладами, порівнявши їх з оригіналами. Приміром, вірші Сірокомлі тільки в українському перекладі М. Старицького дозволяли мені зрозуміти силу поетового таланту,— чого я не бачив у російських перекладах з того самого Сірокомлі»⁴.

¹ В листі до Драгоманова від 29-III 1879 р. М. В. Лисенко пише: «Сестра з чоловіком (Старицьким) і дітьми живуть у Києві, благоденствують, слава богу... Він кінчає оригінальну 5-актну драму з життя народного і почасти інтелігентного» («Панське бодото»), потім «Не судилося», Архів Драгоманова, т. I, стор. 159.

Отже цей лист дає можливість точно установити час написання драми Старицького: а саме 1879 р.

² Іван Франко. «Михайло Старицький». «Літер.-Наук. Вістник», 1902 р., кн. 5—7.

³ Там же.

⁴ Архів Старицького. Лист акад. А. Кримського.

«Літературна моя знайомість з М. Старицьким почалася ще в 80-х роках минулого століття, коли вийшли друком його чудові переклади «Сербських дум» та переклади і оригінальні поезії в 2-х томах «З давнього зшитку». Дотогочасна мені відома українська література, мушу признатися, дещо однобічно заспокоювала потреби почуття, фантазії, уяви. Етнографізм, як певна літературна маніра, як стиль епохи і почасті у зв'язку з ним елементарність образів і форм на вираз настроїв, емоцій і взагалі психічних переживань не давали виразу, чи, краще, форми світовідчужанню читача із складного густілого середовища, і годі було йому знайти відповідні суголосні з письменником акорди в струнах своєї душі; ненормальність цього стану сильнієї натури, багато одаровані, нероздвоєні психічно, гостро відчували. Між ними почесне місце займає М. П. Старицький. Він разом з О. Косач (Олена Пчілка) завзялися дати українському інтелігенту потрібну духовну поживу між іншим в формі перекладу видатних творів чужих мов, себто дати їх в національно-психічно українській формі. Але здійснити це завдання ставило перед Старицьким низку труднощів, як в формах «неокриленого ще слова» виразити те багатство уявлень, образів, настроїв, почуття, що давали чужомовні автори. І М. П. Старицький переміг ці труднощі. Пам'ятаю з яким захватом я і інша тогочасна молодь виучувала на пам'ять його переклади в Байрона, Міцкевича, Сірокомлі, Шекспіра і ін. Багатством і виборністю лексики М. П. Старицького ми збагачували власну українську лексику. В формах мови М. Старицького душа українського інтелігента знаходила форми свого психічного самовиразу. В цім неоцінена національна заслуга М. П., так само велика, як і організація українського театру, коли ще не більша»¹.

«Старицький, Лисенко — ці імена для інших належать тільки для літератури і хисту, а для мене вони вічно викликатимуть живі образи, як ймення близьких і рідних людей, що, власне, ніколи не вмирають, поки живе наша свідомість. Не знаю, чи буде хто з молодшого покоління згадувати коли про мене з таким почуттям, як я тепер згадую про Миколу Витальовича і Михайла Петровича (я все їх бачу тепер поруч). Але я б хотіла на те заслужити», —

пише Леся Українка до дочки М. П. Старицького.

Самійленко в своїх спогадах теж згадує, як вразив його переклад «Гамлета»:

«Пам'ятаю, що тоді ж, у травні місяці, я в книгарні в Полтаві вперше побачив нову книжку М. Старицького — переклад «Гамлета» Шекспіра, зараз же його купив і з захопленням його перечитував, побачивши в факті його видання великий крок уперед українського письменства».

1881 року приїхала до Києва перша українська трупа Ашкарєнка під керіванням М. Л. Кропивницького. Трупа мала дуже невеликий склад артистів — крім Ашкарєнка, Кропивницького та Садовського все більше були аматори. Не мала трупа ні хору, ні оркестру, ні власних декорацій. Проте і в такому вигляді трупа мала колосальний успіх.

На другий рік трупа повернулася в широкому складі, вона привезла з собою і М. К. Заньковецьку. Молода артистка відразу зачарувала і публіку і пресу своїм надзвичайним талантом.

Театр був щодня повнісінський, але трупа все таки була злиденна. Правда, всі бралися допомагати їй, студентки й курсистки склали хор і брали дурно участь у виставах, М. Лисенко диригував тим хором, постачав трупі

¹ Архів Старицького. Лист професора Е. К. Т.

ноти тощо. Труп не мала і власного гардеробу і коли чого не вистачало, збирали потрібні речі у громадян.

Таке становище трупи звернуло на себе увагу «Старої громади». Йшло було, що без ідейного керівника та належного капіталу, не вважаючи на видатні артистичні таланти, трупа українська залишиться провінційальною трупю і не виконає тієї місії, якої сподівалися від неї. Обміркувавши це питання, «Стара громада» побажала, щоб Старицький став на чолі театру.

«Ще в той час, коли трупа вперше грала в Києві,— пише Садовський, поміж українською громадою була нарада, що треба комусь із громадян стати на чолі трупи і поставити діло якнайкраще, бо, розуміється, актори не біднота, не могли обставити блискучо всякий спектакль, на це треба було зразу затратити чимало грошей. За це діло взявся М. П. Старицький; отому під руку його трупа перейшла з зими 1883 р.»¹.

Цей новий шлях діяльності перервав видавничу роботу Старицького.

1893 р. Старицький через хворобу серця залишає театральну справу, але не залишає літературних та громадських справ. 1897 року відбувається перший Всеросійський театральний з'їзд. Старицький виступає на ньому з доповіддю. Доповідь його була глибоко принципова: доповідач зробив короткий огляд всіх утисків, що зазнали український театр і українське слово від уряду і вимагав знищення спеціальних заборон для українського театру, порівняння його в правах з театром російським.

1895 р. закладається в Києві «Літературно-артистическое общество». 1896 р. Старицький вступає до нього і того ж року його обирають на члена правління цього «общества».

Щодо літературного життя на той час (90 роки минулого століття), воно так уже зросло, що не могло вкладатися в рамки російського режиму. Тому українські літератори молодшої генерації Леся Українка, Самійленко, Коцюбинський, Одарка Романова, Дніпрова Чайка, Боровик та інші, разом з старшими (Старицький, О. Косач, Кониський, Лисенко та інші) постановили організувати в Києві «Українське літературне бюро». До цього бюро мали присилати всі українські літератори свої твори, а воно вже повинне було їх редагувати і відсилати до Львова. Там малося закласти два журнали: щоденний часопис і дитячий журнал. На голову цього українського бюро з'їзд українських літераторів обрав М. П. Старицького.

1895 р. М. Старицький одержав першу премію (500 крб.) за історичну драму «Богдан Хмельницький» на літературному конкурсі, призначеному «Київської стариною». 1897 р. Академія наук призначила Старицькому пенсію за літературні праці на українській мові².

Це була перша пенсія, що одержав український літератор від Академії наук.

Той вир, в якому кипіло життя Михайла Старицького, постачав йому силу і зміст його творчості.

¹ М. Садовський. «Мої театральні згадки», стор. 11.

² На доповідь Майкова, секретаря Історико-філол. відділу Академії наук, в Петербурзі.